

Весельський Віктор Казимирович –
начальник кафедри криміналістики та су-
дової медицини Національної академії
внутрішніх справ, кандидат юридичних
наук, професор

Концептуальні основи тактики слідчих дій (слідчий огляд, допит, призначення і проведення судових експертиз)

Стаття присвячена організаційно-тактичним основам проведення слідчих дій. На основі існуючих відмінностей між тактикою і технологією слідчих дій, проаналізовано три слідчі дії, які досить детально виражають таку різницю, зокрема, це – слідчий огляд, допит, призначення і проведення судових експертиз. Сутність останніх розкрито через три теоретичні концепції.

Ключові слова: слідчі дії, тактика слідчих дій, слідчий огляд, допит, призначення і проведення судових експертиз.

Проблема ефективного досудового слідства стосується, насамперед, проблеми ефективного проведення слідчих дій як процесуального способу збирання, перевірки, оцінки та використання доказів. Як вдало зазначав В. А. Образцов, якість використання інформаційного потенціалу, належне оволодіння та конструктивна реалізація корисної інформації знаходяться в прямій залежності від того, наскільки ефективно використаний слідчим тактичний, методичний, технічний арсенал кожної із проведених ним дій [1, С. 9]. Так, дійсно, чим вищий тактико-методичний рівень, тим якісніша інтелектуальна і технічна оснащеність, і чим вище активність слідчого, тим результативніше проведені слідчі дії й розслідування в цілому.

Сьогодні в криміналістиці існує достатня кількість праць учених, присвячених детальному викладу слідчих дій, зокрема, їх поняттю, сутності, вирішуваних завдань тощо. Слід згадати таких учених-криміналістів як: Р. С. Белкін, В. К. Весельський, В. С. Кузьмічов, І. М. Лузгін, В. Т. Нор, В. А. Образцов, Ю. М. Черноус, С. А. Шейфер та багато інших. Тому **метою статті** є формулювання концептуальних основ тактики слідчих дій. Керуючись уявленнями про відмінності між

тактикою і технологією слідчих дій, як об'єкт дослідження ми обрали три слідчі дії, при проведенні яких ці відмінності виявляються найбільш виразно, – це слідчий огляд, допит, призначення і проведення судових експертиз.

Дії слідчого при огляді мають виражений технологічний характер, при допиті – тактичний. Що ж стосується третьої з названих дій, то призначення експертизи має певні тактичні ознаки, а її проведення – технологічний процес: поєднання тактики з технологією.

1. Теоретична концепція слідчого огляду включає положення, пов'язані з його гносеологічною природою, його значенням та місцем у системі засобів доказування, функціональними можливостями цієї слідчої дії, концепцією його проведення та деякими іншими особливостями.

Слідчий огляд, з гносеологічної точки зору, здійснюється шляхом застосування комплексу пізнавальних методів, процедур, прийомів. Домінуючим виступає такий загальнонауковий метод пізнання, як спостереження. Цей метод поєднується з іншими такими методами: вимірюванням, порівнянням, описом, а за необхідності, з експериментом, але результати їх використання реалізуються в процесі огляду по-різному.

Результати спостереження та вимірювання прямо набувають процесуальної форми протоколу огляду; опис служить методом фіксації цих результатів, застосування методу порівняння вимагає спостереження двох матеріальних об'єктів, якщо вони обидва знаходяться на місці події, матеріального та ідеального образу в пам'яті особи, яка проводить огляд. У першому випадку порівняння служить меті скорочення опису другого об'єкта в протоколі, в іншому, – меті впізнання об'єкта з подальшим його описом.

Результати застосування зазначених методів пізнання з логічної точки зору виступають у формах суджень і умовиводів. Судження через опис завжди виявляється в процесуальній формі фрагмента протоколу огляду (наприклад, “слід пальця руки виявлений...”), умовивід – не завжди. Як результат логічних процедур аналізу, порівняння, синтезу, умовивід набуває форми висновку, але, як відомо, не всякий висновок відображається в протоколі огляду. В тому разі, якщо висновок полягає в розпізнанні конкретного об'єкта і, як наслідок цього, у встановленні його назви або ознак, то в протоколі зазначається назва об'єкта та описуються його ознаки. Якщо ж умовивід являє собою вивідне знання про перебіг якихось процесів або їх причини, то такий висновок є лише базою для слідчої версії, коли його належність до справи не викликає сумнівів.

Зі сказаного випливає, що весь процес огляду здійснюється на основі вихідних і сформованих у його ході уявлень про механізм події

та її учасників, тобто на основі слідчих версій – спочатку типових, а потім конкретних, спільних і окремих.

При огляді розумова діяльність слідчого протікає на тлі тих психічних процесів, що визначають його стан і здатність виконання професійних завдань. Підтвердженням цьому є думка Ф. В. Глазиріна, який справедливо зауважив: “Саме така складна розумова діяльність слідчого, заснована на правових, криміналістичних, психологічних знаннях, професійному та життєвому досвіді, з використанням допомоги фахівців, інших учасників цієї процесуальної дії, на прояві професійно необхідних психологічних якостей, робить огляд місця події раціональним і ефективним, дозволяє визначити зв’язок виявлених об’єктів з розслідуваною подією, виявити різні причинні залежності між виявленими явищами, негативні обставини, розпізнати можливе інсценування” [2, С. 14]. Таким чином, психологічні основи огляду є важливим компонентом його теорії.

Зупинимося на ролі слідчого огляду в системі засобів доказування. Очевидно, вона суттєво залежить від виду слідчого огляду та моменту його проведення.

Зв’язок огляду з іншими засобами доказування можна назвати інформаційним, причому можливі обидва варіанти – прямий і зворотний. Прямим буде, наприклад, зв’язок огляду з допитом особи, ознаки перебування якої виявлені при огляді місця події чи приналежність предмета якій буде встановлена під час її огляду. Приклад зворотного – зв’язок огляду з експертизою. Можливості того чи іншого виду експертизи визначають зміст огляду її потенційних об’єктів і навіть коло цих об’єктів, що виглядає особливо переконливо стосовно мікрооб’єктів.

Слідчий огляд є незамінною слідчою дією: огляд місця події, трупа, живих осіб (освідування). Повторне проведення цих слідчих дій найчастіше виявляється менш ефективним, а іноді й неможливим. Специфічні особливості цього засобу доказування обумовлюють, водночас, неможливість його заміни в повній мірі іншими слідчими діями, тактичні прийоми проведення яких розраховані на інші способи отримання та фіксації доказової інформації. Наприклад, допит, зміст якого становить оперування вербальною інформацією, не може замінити собою безпосереднього сприйняття слідчим матеріальних слідів злочину.

Функціональні можливості слідчого огляду як засобу роботи з доказами визначаються суб’єктивними можливостями особи, яка проводить огляд, і роздільною здатністю технічних засобів огляду. Слід чітко знати, з якою метою і як слід оглядати.

Умовами огляду, що забезпечують його ефективність і вирішення поставлених перед ним завдань, є: 1) своєчасність огляду, оскільки має на меті забезпечення максимального збереження на момент огляду його об’єктів і, отже, досягнення максимальної результативності цієї

слідчої дії. Стосовно оглядів місця події, трупа, живих осіб, то ця умова може набути характеру вимоги; 2) повнота та об'єктивність огляду; 3) активність і цілеспрямованість слідчого при огляді (вживаючи всіх заходів для виявлення слідів злочину, слідчий творчо виконує свій обов'язок, виявляючи наполегливість і завзятість у досягненні результату); 4) методичність і послідовність огляду, що полягає в правильній організації та планомірному його проведенні.

Названі організаційно-технологічні умови передбачають урахування специфіки об'єктів огляду і вибір найбільш ефективних для цих об'єктів і в даній обстановці методів та прийомів його проведення, чітко визначений, послідовний порядок дій. Ці технологічні умови огляду тісно пов'язані між собою і взаємозумовлені. Їх сукупність і є та організаційно-технологічна основа, на якій будується проведення огляду і який підпорядковані технологічні прийоми його здійснення.

Такі концептуальні основи теорії слідчого огляду, в яких поєднуються організаційні та технологічні начала огляду, що реалізуються в конкретних рекомендаціях і прийомах, здійснюваних у суворих рамках законності.

2. Теоретична концепція допиту як криміналістична побудова включає в себе наукові положення, об'єднані в три блоки: 1) психологічний; 2) правовий і моральний; 3) тактичний; 4) організаційно-технічний.

Блок психологічних положень – це або положення загальної психології, пов'язані з такими психологічними процесами, як сприйняття, пам'ять, відтворення тощо, або дані деяких розділів юридичної психології, що відображають, головним чином, дефекти цих процесів, специфіку процесів спілкування між учасниками допиту, ситуацій, які при цьому виникають, тощо. Оскільки обсяг матеріалу, відведеного на статтю, обмежений, ми не будемо розглядати їх, а зробимо висновок про те, що тактика допиту в цілому і всі її елементи повинні мати міцну психологічну основу як необхідний компонент їх наукового фундаменту; загальна тенденція психологізації криміналістичної тактики знаходить тут повне вираження, по суті, стає імперативною вимогою.

Блок правових і моральних положень включає в себе, поряд із аксіоматичними положеннями процесуального і морального порядку, такі, зміст яких проблематичний, а поняття досить аморфне, типу “духу закону”, і які, водночас, періодично відіграють вирішальну роль для тактики допиту. Положення цього блоку тісно стикаються з положеннями блоку тактичних положень, і тому доцільно розглядати їх комплексно.

Допит, як будь-яка слідча дія, виконує пізнавальну й засвідчувальну функції. Процесуальна форма реалізації цих функцій не дозволяє, вважати сам допит методом збирання доказів або методом практичної слідчої діяльності, як вважає В. Г. Лукашевич [3, С. 23]. Здійснення ді-

ьяльності у формі допиту передбачає застосування різних методів, у тому числі психологічних і суто пізнавальних.

Допит з психологічної точки зору є спілкуванням між його учасниками, але протікає в суворих процесуальних формах, з передбаченими законом обов'язковими елементами. Основна особливість спілкування при допиті – це здійснення особою, яка допитує, психологічного впливу на допитуваного. А. В. Дулов до таких методів відніс: передачу інформації, переконання, приклади, регульоване спілкування, постановку і варіювання мисленнєвих завдань [4, С. 234–244]. Тактичні прийоми допиту базуються до певної міри на використанні цих психологічних методів.

З метою припинення дезінформації з боку осіб, які протидіють слідству, та одержання правдивих свідчень, слідчий використовує систему прийомів правомірного психічного впливу. Під ними розуміють прийоми формування свідомого ставлення допитуваного до правосуддя, установки на надання правдивих свідчень [5, С. 250].

Таким чином, центральним пунктом теоретичної концепції допиту є проблема психологічного впливу на допитуваного, а її ядром – проблема допустимості тих чи інших його методів і прийомів. Саме при її вирішенні на ній фокусуються положення правового і морального, з одного боку, і тактичного – з іншого, блоків концепції допиту.

У криміналістиці та судовій психології сформульовано умови (критерії) допустимості психологічного впливу, які необхідні для визнання його правомірним. Це – законність, тобто відповідність засобів, прийомів впливу букві і духу закону, вибірковість впливу лише на певних осіб і нейтральність щодо решти; етичність засобів психологічного впливу, мають відповідати принципам моралі, бути моральними [6, С. 152]. Хоча, на думку К. Г. Сариджалінської та К. Н. Салімова, виклад загальних умов правомірності засобів впливу в криміналістичній літературі та наукових дослідженнях є ще недостатнім для правильного й однакового застосування таких складних питань у судово-слідчій практиці [7, С. 66]. Це питання набуває особливої гостроти, коли йдеться про тактику допиту обвинуваченого – слідчої дії, при проведенні якої застосовуються різні прийоми психологічного впливу. Це призводить до довільного тлумачення слідчими умов допустимості психічного впливу на обвинувачених при проведенні тактичних комбінацій, тактичних прийомів і, зрештою, до істотних порушень вимог закону.

З метою усунення цих недоліків у діяльності судово-слідчих органів вважаємо за необхідне внести до КПК України доповнення, в яких викласти умови (критерії) допустимості прийомів і засобів психічного впливу на обвинуваченого (підозрюваного). Так, доцільно ст. 167 КПК України доповнити такими словами: “Особою не може бути

допитано в якості свідка про обставини, що свідчать про її причетність до вчинення злочину; не може бути примушено до надання свідчень як свідка обвинувачення проти родичів: дружини (чоловіка), дітей, батьків, брата, сестри”. Внесення цієї поправки, безумовно, стане підставою для обмеження застосування неправомірного психічного впливу на допитуваних осіб.

На нашу думку, для концептуальних положень тактики допиту визначальними є: 1) процесуальна процедура допиту; 2) облік ситуації, в якій проводиться допит; 3) характеристика особистості допитуваного, включаючи подання про займану ним позицію та можливу лінію поведінки на допиті.

Виходячи з цього, саме на перелічені критерії слід звертати увагу науковцям, які досліджують проблему тактики проведення слідчих дій, і удосконалювати їх.

3. Теоретична концепція використання спеціальних знань у судочинстві.

Найважливішою процесуальною формою застосування спеціальних знань є призначення та проведення судової експертизи. Науково-технічний прогрес створює дуже сприятливі умови для успішного застосування новітніх досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю за допомогою реалізації спеціальних знань у процесі розслідування у формі судових експертиз.

Як відомо, кримінально-процесуальний закон встановлює єдиний процесуальний порядок призначення експертизи, криміналістика також виробляє деякі тактичні правила її призначення. Так, одним із важливих чинників, від якого залежить успіх розслідування, є своєчасність призначення експертизи та вміле використання її результатів.

Сам процес розслідування, як правило, дає слідчому можливість передбачати час призначення експертизи, завчасно зібрати і підготувати всі необхідні матеріали. При виборі експертної установи або експерта слід ураховувати вид експертизи, характер питань, які ставляться перед експертом, наукові можливості експертної установи, компетентність експерта та інші чинники.

Важливе значення має правильне, науково обґрунтоване визначення експертного завдання, тобто постановка питань експерту. Останні мають належати до галузі спеціальних знань експерта і не виходити за її межі. Вони мають впливати з обставин кримінальної справи, бути конкретними, ясними, чіткими, ставитися у певній логічній послідовності та сприяти тому, щоб висновок експерта був вичерпним.

Аналіз слідчої практики свідчить, що при призначенні експертиз на практиці у більшості випадків порушуються як вимоги кримінально-процесуального закону, так і рекомендації криміналістики. Часто, на

розгляд експертів ставляться питання правового характеру, формулюються нечітко, некоректно, часом взагалі безграмотно. Також, ставляться питання, для вирішення яких експертиза не має відповідних методик або взагалі не потрібно спеціальних знань.

У цілому за результатами вивчених кримінальних справ вбачається, що за 78 % кримінальних справ представлені на дослідження матеріали задовольнили експерта, у 13,2 % представлені на дослідження матеріали довелося доповнити, 8,8 % – матеріали не дозволили надати висновок з причин, зазначених вище.

Слідчий або суд можуть доручити проведення експертизи певному фахівцю – працівникові державної експертної установи. Якщо конкретний експерт у постанові не названий, то керівник експертної установи доручає проведення експертизи одному або декільком працівникам цієї установи. У якості експерта можуть бути також запрошені висококваліфіковані фахівці, які працюють у науково-дослідних інститутах, вищих навчальних закладах, установах і підприємствах. По суті, визначенням завдань експертизи, вибором моменту її призначення та експертної установи вичерпується те, що досить умовно можна назвати тактикою призначення експертиз. Сам же процес експертного дослідження жодного тактичного начала не містить – це технологія експертної діяльності. Проте автори практично всіх підручників криміналістики для вищих навчальних закладів пишуть саме про тактику призначення і проведення експертиз [8, С. 36; 9, С. 176], тоді як у літературі з питань судової експертизи використовується термін “експертна технологія”, яким і позначають процес експертного дослідження.

Отже, ми розглянули організаційно-тактичні основи проведення слідчих дій, зокрема, слідчого огляду, допиту та призначення і проведенні експертизи. Такі слідчі дії є вкрай важливими при розслідуванні будь-якого злочину і вимагають відповідних знань щодо їх організації та порядку проведення. Від знань тактичних основ їх проведення залежить ефективне отримання доказів у справі, а тому і встановлення істини в ній.

Список використаних джерел

1. Следственные действия. Криминалистические рекомендации. Типовые образцы документов / [под ред. В. А. Образцова]. – М. : Юристь, 1999. – 501 с.
2. Глазырин Ф. В. Психология следственных действий / Ф. В. Глазырин. – Волгоград, 1983. – 145 с.
3. Лукашевич В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий / В. Г. Лукашевич. – Киев, 1989. – 76 с.
4. Дулов А. В. Судебная психология / А. В. Дулов. – Минск, 1970. – 445 с.
5. Антонян Ю. М. Психология преступника и расследования преступления / Ю. М. Антонян, М. И. Еникеев, В. Е. Эминов. – М., 1996. – 344 с.

Борьба с организованной преступностью и коррупцией (теория и практика)

6. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1988. – 186 с.

7. Сариджалинская К. Г. Законность и условия допустимости приемов и средств психологического воздействия на подследственных / К. Г. Сариджалинская, К. Н. Салимов // Вопросы совершенствования уголовного и уголовно-процессуального законодательства : сб. науч. трудов. – Баку, 1990. – С. 66–69.

8. Гора І. В. Криміналістика : навч. посіб. / І. В. Гора, В. А. Колесник. – К. : Алерта, 2005. –

Ч. 1 : Криміналістична техніка. – 2005. – 320 с.

9. Криміналістика : підручник / [Біленчук П. Д., Лисиченко В. К., Клименко Н. І. та ін.] ; за ред. П. Д. Біленчука. – [2-ге вид., випр. і доп.]– К. : Атіка, 2001. – 544 с.

Статья посвящена организационно-тактическим основам проведения следственных действий. На основании существующей разницы между тактикой и технологией следственных действий, проанализированы три следственных действия, которые в полной мере выражают эту разницу, в частности это – следственный осмотр, допрос, назначение и проведение судебных экспертиз. Суть последних раскрыто через три теоретические концепции.

This article is devoted to the organizational and tactical principles of the investigation actions. Three investigation actions, in particular – an investigative examination, interrogation, appointment and conduct of the forensic examinations are analyzed on the basis of the existing differences between tactics and technology of investigation. The essence of the investigation actions is exposed via three theoretical concepts.

Стаття надійшла до редакції журналу 30 жовтня 2012 року.